

Jerzy KROPLEWSKI, *Racjonalność rozumowania religijnego. Model poznawczy*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2002, 285 ss., ISBN: 83-7112-002-8.

Zdzisław Kroplewski w rozprawie *Racjonalność rozumowania religijnego. Model poznawczy* rozwiązuje modelowo problem racjonalności procesu rozumowania religijnego. Autor nie zajmuje się zagadnieniem racjonalności religii, lecz racjonalnością procesów poznawczych (rozumowań), których treścią jest religia. Przez rozumowanie religijne Autor rozumie proces umysłowy, w ramach którego na podstawie przesłanek, przy zastosowaniu odpowiednich reguł, dochodzi się do wniosku. Z. Kroplewski zajmuje się rozumowaniem religijnym, tzn. takim, którego treścią są szeroko rozumiane sprawy religii. Jako metodę pracy Autor zastosował analizę i syntezę, w ramach której dokonał ekstrapolacji danych z badań nad rozumowaniem i jego racjonalnością, których wiele przeprowadzono w ostatnich latach w ramach psychologii poznawczej i filozofii, na rozumowania o charakterze religijnym. Praca ma charakter interdyscyplinarny, może być zaliczona do interdyscyplinarnego (psychologiczno-filozoficzno-teologicznego) nurtu badań nad religią.

Dla rozwiązania postawionego przez siebie problemu Autor opiera się na 224 pozycjach bibliograficznych, w dużej mierze na literaturze angielskojęzycznej. Literatura, zgodnie z założeniem Autora, jest w zdecydowanej przewadze psychologiczna i filozoficzna. Autor bowiem wyniki badań nad rozumowaniami w tych dziedzinach przenosi na problem racjonalności rozumowania religijnego.

Recenzowana książka składa się z pięciu rozdziałów, w których Autor w sposób systematyczny prowadzi do zbudowania poznawczego modelu racjonalności rozumowania religijnego. Rozdział pierwszy pokazuje rozumienie racjonalności w filozofii i psychologii. Drugi opisuje kryteria racjonalności. Trzeci jest próbą zastosowania poznawczych modeli racjonalności rozumowania do opisu rozumowania religijnego. W czwartym rozdziale Autor opisuje racjonalność przekonań religijnych. Piąty rozdział prezentuje podsumowujący model racjonalności rozumowania religijnego.

Pierwszy rozdział ma charakter wprowadzający. W związku z tym, że istnieje duża niejasność pojęciowa związana z rozumieniem racjonalności, Autor poddaje analizie najpierw to, czym jest racjonalność według filozofii i psychologii. Autor w sposób szczegółowy określa, czym jest racjonalność, co oznacza określenie, że człowiek jest istotą racjonalną.

W obu dziedzinach (filozofii i psychologii) występują różne koncepcje racjonalności, stąd też Autor stara się ustalić jej przedmiot, czyli analizuje, na czym polega racjonalność przekonań, decyzji oraz systemu. W rozdziale tym zajmuje się także oceną emocji w perspektywie racjonalności. Autor zaznacza jednak, że o racjonalności emocji nie można mówić w takim samym znaczeniu, jak o racjonalności przekonań, decyzji czy rozumowania. Swoistego rodzaju podsumowaniem tego rozdziału jest próba rozstrzygnięcia tezy dotyczącej racjonalności człowieka i jego zachowań.

Problem ten jest opisany wokół dwóch skrajnych tez dotyczących człowieka: pierwszej, że człowiek ze swej natury jest istotą racjonalną, oraz drugiej, że człowiek ze względu na wyniki eksperymentalnych badań nad rozumowaniami, które wykazują uleganie pozalogicznym tendencjom przez człowieka, jest irracjonalny. Poza tymi dwoma stanowiskami Autor opisuje jeszcze dwa pośrednie: tezę, że człowiek jest istotą o ograniczonej racjonalności, oraz tezę, że racjonalności człowieka nie można udowodnić. Autor opracowania nie daje ostatecznej odpowiedzi na pytanie o określenie racjonalności człowieka, pokazuje jedynie wielką złożoność problematyki i zależność rozwiązania od przyjętych definicji i kryteriów. Zagadnienie to w sposób bardziej szczegółowy Autor opisuje w rozdziale drugim.

Rozdział drugi recenzowanej książki dotyczy bowiem kryteriów racjonalności rozumowania. Pokazane są w nim próby wynalezienia kryteriów, które miały miejsce zarówno w logice, jak i w psychologii. Wśród modeli Autor szczególnie zwraca uwagę na rozróżnienie modeli opisujących proces rozumowania od strony normatywnej, deskryptywnej i preskryptywnej. Takie rozróżnienie wskazuje bowiem na poprzeczkę, którą stawia się procesowi rozumowania w ocenie racjonalności. Poprzeczka bowiem może być postawiona wysoko (idealnie) przy modelu normatywnym, realnie przy modelu deskryptywnym oraz edukacyjnie (od strony możliwości człowieka) przy modelu preskryptywnym. Według Autora opracowania, jeżeli przyjmie się, że modelem opisującym faktyczny proces rozumowania przeprowadzany przez człowieka są schematy opisane przez logikę formalną, to wyniki badań eksperymentalnych świadczą o irracjonalności człowieka. Jeżeli jednak przyjmie się model deskryptywny, to wyniki badań są świadectwem popełnianych przez człowieka błędów, ale nie muszą świadczyć o jego nieracjonalności. Problem ten zwraca też uwagę na odmienną opis procesu rozumowania przez logikę i psychologię. Logicy opisują bowiem formalne prawa rozumowania, psychologowie zaś — zasady, jakie ludzie stosują podczas tego procesu. Autor książki opowiada się jednak za podejmowaniem wspólnych badań nad rozumowaniem i jego racjonalnością, przy zachowaniu jednak odrębności metodologicznej i teoretycznej obu tych dziedzin wiedzy.

W rozdziale drugim Autor daje też odpowiedź na pytanie, czy kryterium racjonalności jest związane z posiadaniem przez człowieka kompetencji logicznych, czy też z realizacją zadania. Istnieje grupa autorów, według których człowiek jest wyposażony w naturalne zdolności do logicznego wyciągania wniosków (PIAGET, MACNAMARA). Połączenie jednak kompetencji logicznych z racjonalnością człowieka jest ryzykowne, gdyż według Autora książki nie można ich eksperymentalnie sprawdzić, możemy jedynie zauważyć rezultaty rozumowania, a te są niekorzystne dla tezy o kompetencjach logicznych. Ludzie posługują się innymi pozaformalnymi regułami w procesie wyciągania wniosków. Teza, za którą Z. Kroplewski się opowiada, jest taka, że racjonalność jest związana z realizacją zadania. Tego typu teza niesie wyzwanie dla oceny racjonalności. Realizacja zadań rozumowych pokazuje bowiem

zmniejszone logiczne możliwości człowieka, a mianowicie to, że ludzie w trakcie procesu rozumowania ulegają bardziej zewnętrznej strukturze zadania, jego treści, czy też własnym przekonaniom, niż logicznym kompetencjom. Przy takim spojrzeniu na ocenę realizacji zadań rozumowych powstaje pytanie: Na jakiej zasadzie można ludziom przypisywać używanie zdolności logicznych i określać ich jako racjonalnych, gdy proces rozumowania polega na pozallogicznych procesach? W tym rozdziale Autor wskazuje także na kryteria racjonalności w ramach psychologicznych modeli rozumowania, a więc w teorii logiki formalnej lub umysłowej, teorii modeli umysłowych oraz teorii akcentujących osiągnięcie osobistego celu przez człowieka.

W rozdziale trzecim jest przedstawiona próba zastosowania poznawczych modeli racjonalności do opisu rozumowania religijnego. Według Autora bowiem niektóre z ogólnych modeli opisujących racjonalność procesu rozumowania bardziej odpowiadają opisowi rozumowania religijnego, inne mniej. Najmniej przydatnym modelem, według niego, jest teoria logiki umysłowej. Teoria logiki umysłowej jest systemem zbyt sformalizowanym, aby mogła mierzyć tak trudne do sformalizowania sprawy jak przekonania religijne. W ramach tego modelu nie można mierzyć wpływu sfery przekonaniowej na wyciągane przez człowieka wnioski i na ile wpływ ten mieści się w poziomie racjonalnego wyboru. Teoria modeli umysłowych jest bardziej adekwatna ze względu na swój semantyczny charakter, chociaż pewną przeszkodą, według Autora, jest jej zbyt schematyczne ujęcie. Z. Kroplewski twierdzi, że o wiele realniej opisują proces rozumowania religijnego modele wyraźnie akcentujące ograniczoną racjonalność człowieka, wśród nich zaś modele heurystyczne i probabilistyczne. One bowiem pokazują te procesy, które w ramach rozumowań religijnych mogą mieć szczególne znaczenie. Autor zwraca uwagę na ciekawą propozycję rozgraniczenia dwóch rodzajów racjonalności: racjonalności normatywnej od racjonalności adaptacyjnej, określanej przez niektórych racjonalnością celu. Teorie heurystyczne pokazują różnego rodzaju tendencje, którym ulega człowiek w ramach procesu rozumowania. Tendencje te mogą np. wynikać z przekonań religijnych człowieka, ich włączenie w proces wyciągania wniosków nie musi jednak świadczyć o braku racjonalności. Innymi możliwościami są teorie probabilistyczne, które akcentują różną siłę przekonania, różną siłę subiektywnej wiary poszczególnego człowieka. Oddzielnie Autor opisał teorię schematów pragmatycznych, która zwraca uwagę na stosowanie przez człowieka praktycznych schematów, które zna on z codziennego życia. Może istnieć u człowieka próba stosowania schematów pragmatycznych w rozumowaniach religijnych.

Posuwając się w kierunku utworzenia modelu racjonalności rozumowania religijnego w rozdziale czwartym, Autor przekazuje informacje na temat czynników, które decydują o racjonalności wiary religijnej, czy też inaczej mówiąc: przekonań religijnych. Wiara religijna, która jest głównym przedmiotem rozważań zawartych w książce, jest według Autora na tyle specyficzną dziedziną ludzkiego życia, że do-

maga się osobnych reguł związanych z oceną jej racjonalności. W tym rozdziale Autor sięga do osiągnięć epistemologii religii i psychologii. Jako ogólne założenie przyjmuje, że jego odniesienia będą dotyczyć religii jako takiej, dlatego też w zasadzie nie odwołuje się do konkretnego systemu religijnego, chociaż wiele informacji dotyczy chrześcijaństwa — jako religii wiodącej w zachodnim kręgu kulturowym. Najpierw w ogólnym wprowadzeniu do oceny racjonalności religii jest pokazane rozróżnienie oceny racjonalności z pozycji zewnętrznej i wewnętrznej wobec religii. Autorzy, patrząc na religię z jej wnętrza, mogą mieć tendencję do jej oceny pod wpływem własnych przekonań. Natomiast trudno jest badaczom spełnić do końca warunki obiektywności oceny religii, patrząc z zewnętrznej wobec niej pozycji. Taka jej bowiem ocena nie jest do końca możliwa, gdyż nie jest możliwe zawieszenie przez człowieka swoich sądów. Potem przedstawione jest epistemologiczne podejście do racjonalności religii. Wśród różnych poglądów, według Autora recenzowanej książki, na uwagę zasługuje teoria komplementarności rozumowania religijnego. Według tej teorii w trakcie procesu rozumowania religijnego dochodzi do komplementarnego, a więc z różnych punktów widzenia, spojrzenia na prawdy religijne. Wiele bowiem zdań religijnych wymaga wielostronnego ich rozpatrzenia.

Następnie Autor zajmuje się racjonalnością przekonań religijnych, stawia podstawowe pytanie zadawane w filozofii religii (zwłaszcza epistemologii religii) i teodycei o to, czy wiara w Boga domaga się udowodnienia rozumowego, czyli racji. Według Autora jest to problem z pogranicza kilku nauk, zwłaszcza filozofii i teologii.

W tradycji filozofii zachodniej, akcentując rozumowy charakter prawd religijnych, wkładano dużo wysiłku w uzasadnianie przekonań religijnych. Autor przedstawia systemy, które na zasadzie wynikania logicznego pokazują możliwość udowodnienia prawd religijnych. Autor przedstawia też strukturę noetyczną systemu przekonań religijnych, w ramach której jedno przekonanie są przyjmowane na zasadzie wynikania z innych przekonań. Jednakże Autor książki twierdzi, że nie ma możliwości, aby system przekonań religijnych człowieka mógł być w pełni ustrukturalizowany, gdyż opiera on się na niemierzalnej relacji człowieka wobec Absolutu. Wiara religijna jest wynikiem decyzji człowieka, która dotyczy Tajemnicy i dialogu pomiędzy człowiekiem a Absolutem. Dlatego też wiara religijna w pełni zracjonalizowana nie jest możliwa.

Na końcu rozdziału czwartego Autor proponuje podstawy oceny racjonalności religijności w aspekcie sfery afektywnej, która w wierze religijnej odgrywa znaczącą rolę.

Z. Kroplewskiemu nie chodzi o ocenę racjonalności emocji obecnych w aktach wiary religijnej, lecz jedynie o stwierdzenie, jak udział czynnika afektywnego może zakłócać lub nie ocenę racjonalności przekonań religijnych. Autor przedstawia zasadę maksymalizacji afektywnej, w ramach której zwraca się uwagę na fakt dopasowywania informacji od strony ich zgodności z informacjami o charakterze afektywnym.

Tego typu dopasowanie informacji może mieć także charakter zachowań racjonalnych. Tym czynnikiem, który może decydować o braku racjonalności, jest natomiast nadmiar czynnika afektywnego w zachowaniach o charakterze religijnym.

Rozdział piąty jest podsumowaniem przeprowadzonych analiz. Na podstawie wielu informacji przedstawionych w poprzednich rozdziałach Autor dokonuje syntezy, która modelowo pokazuje racjonalność rozumowania religijnego. Model ten jest wielopoziomowy. Po pierwsze, Autor uwzględnia w nim, jak sposób uznawania zdań religijnych może wpływać na racjonalność rozumowania. Sposób uznawania zdań religijnych jest bowiem inny niż zdań o charakterze naukowym, czy też zdań dotyczących fizycznej rzeczywistości. Uznanie prawdziwości tego typu zdań jest łatwiejsze. Autor pokazuje różnorodne czynniki, od których zależy ocena racjonalności uznawania zdań religijnych. Tymi czynnikami są: świadomość danej prawdy, wzajemne wynikanie zdań, niesprzeczność systemu, jego ustrukturalizowanie i komplementarność, rozróżnienie pomiędzy prawdami centralnymi i peryferialnymi oraz otwartość systemu. Równowaga pomiędzy tymi czynnikami oraz nasycenie nimi systemu uznawanych zdań religijnych prowadzi do większej lub mniejszej racjonalności.

Następnym czynnikiem, ważnym według Autora książki, jest zastosowany system logiki, czyli system schematów decydujących o wynikaniu nawzajem ze siebie zdań. Autor przedstawia wiele modeli opisujących stosowane przez ludzi zasady logiki z zastosowaniem do systemu zdań religijnych. Autor wśród teorii preferuje teorie: modeli umysłowych, schematów heurystycznych oraz schematów pragmatycznych. One są bowiem czułe na treść, czyli uwzględniają obecność przekonań religijnych w procesie rozumowania. Autorowi książki nie chodzi jednak o wybór odpowiedniej logiki dla swojego modelu, lecz jedynie pokazanie, jak opowiedzenie się za daną logiką wpływa na ocenę racjonalności rozumowań przeprowadzanych przez człowieka.

W dalszej części budowanego modelu Z. Kroplewski zwraca uwagę na czynniki afektywne w procesie rozumowania religijnego w perspektywie jego racjonalności.

W modelu tym jest opisane sprzężenie zwrotne pomiędzy czynnikami afektywnymi a procesem rozumowania religijnego. Oznacza to, że zdania religijne, ze względu na ich ważność, wzbudzają system afektywny, a to z kolei prowadzi do takiego odkodowania religijnej treści przesłanek, aby doszło do równowagi pomiędzy nową a starą informacją.

Według Autora w modelu opisującym racjonalność procesu rozumowania religijnego istnieje potrzeba uwzględnienia rodzaju indywidualnej religijności. Autor opisuje trzy typy religijności: religijność wewnętrzną, zewnętrzną i krytyczną. Religijność wewnętrzna i krytyczna powodują najmniej zakłóceń w ocenie racjonalności, najwięcej tych zakłóceń może występować przy religijności zewnętrznej. Autor wspomina też o religijności otwartej i zamkniętej, pokazując, że religijność otwarta prowadzi do bardziej racjonalnych wyborów.

W końcu Autor twierdzi, że proces rozumowania religijnego może być bardziej lub mniej racjonalny (stopniowalność racjonalności). W zależności od różnego rodzaju zakłóceń, które mogą być zarówno sytuacyjne, jak i wynikać z bardziej stałych cech człowieka, proces rozumowania religijnego może być oceniany za bardziej lub mniej racjonalny.

Książka kończy się opisaniem syntetycznym modelu racjonalności rozumowania religijnego (RRR). W ramach tego modelu Autor opisuje wpływ poszczególnych czynników na proces rozumowania religijnego i na ocenę jego racjonalności. Autor wymienia czynniki poznawcze (reguły myślenia, doktryna religijna, przekonania religijne, deskryptywne odkodowanie przesłanek), czynniki pozapoznawcze (elementy afektywne wiary religijnej, afektywne odkodowanie przesłanek), indywidualną religijność. Osobnym czynnikiem jest używana przez człowieka logika, która ma zarówno subiektywny, jak i obiektywny charakter. Może ona bowiem zarówno odpowiadać za obiektywną ocenę wyciągniętego wniosku, jak też i za schematy inferencyjne zastosowane przez człowieka w procesie rozumowania religijnego.

Opisany przez Z. Kroplewskiego model racjonalności rozumowania religijnego jest modelem o charakterze ogólnym. Pokazuje on od czego ocena racjonalności zależy.

W zależności od zastosowanych kryteriów proces ten będzie opisywany jako mniej lub bardziej racjonalny. Model ten dotyczy subiektywnego procesu, a nie obiektywnych prawd religijnych. Model ten jest o tyle oryginalny, że dotychczas nie stosowano podobnych poznawczych rozwiązań w stosunku do religijności.

Rozprawa Z. Kroplewskiego bazuje na najnowszej literaturze z zakresu omawianego problemu, jest doskonale usystematyzowana, obiektywna, daje nowe spojrzenie na zagadnienie rozumowania religijnego. Praca ta ma charakter interdyscyplinarny, bo uwzględnia refleksję psychologiczną, filozoficzną i teologiczną. Nie jest rzeczą łatwą pogodzić, powiązać i zsynchronizować z sobą te płaszczyzny badań, bowiem każda z nich stosuje inne metody. Gdy czyta się tekst rozprawy, to widać, że to przemieszczanie się z jednej płaszczyzny badań na drugą przychodzi Autorowi łatwo.

Od strony formalnej praca przedstawia się znakomicie. Dopracowana jest w najdrobniejszych szczegółach. Opis bibliograficzny jest zrobiony prawidłowo i bardzo starannie. To samo należy powiedzieć o języku. Rozprawa napisana jest dobrym językiem polskim. Zdania budowane są poprawnie, myśl w nich wyrażona jest jasno, każde napisane zdanie ma sens. Uporządkowany i jasny jest też rozwój myśli w całej pracy. Nie ma dłużyzn i niepotrzebnych powtórzeń. Mimo że praca posiada charakter interdyscyplinarny, cechuje ją spójność treściowa. Autor panuje nad materiałem, a materiał jest bogaty i wielowątkowy. Poprawnie i sensownie są napisane wprowadzenia do poszczególnych rozdziałów, które od razu pozwalają zorientować się, o co w nich chodzi. Z jeszcze większą starannością zredagowane są zakończenia, krótsze

do poszczególnych paragrafów, dłuższe do rozdziałów, które umożliwiają jeszcze raz prześledzić tok rozwoju myśli Autora i zebrać w syntetyczną całość zaprezentowaną w nich treść.

Książka Z. Kroplewskiego jest poważnym osiągnięciem badawczym. W ostatecznej ocenie zarówno merytorycznej, jak i formalnej strony pracy zasługuje na wysoką ocenę.

W literaturze z zakresu psychologii religii należy do prac oryginalnych. W sposób twórczy i modelowy podejmuje i rozwiązuje problem racjonalności procesu rozumowania religijnego. Zarówno w kompozycji pracy, jak i w logicznie prowadzonym toku rozważań, podejmującym dojrzały dyskurs z cudzymi sądami, przejawia się bardzo wyraziście naukowa indywidualność Autora. Tok wywodów zawiera uzasadnienia oparte na rzeczowych argumentach, które są dobrze udokumentowane w bibliografii, zawierającej bardzo szeroką literaturę reprezentującą różne środowiska myślowe i obszary językowe.

Ks. Józef Król

* * *